

Ευθύμιος Παπαδημητρίου

Η Διαλεκτική στη σύγχρονη οικολογική συζήτηση

Η οικολογική συζήτηση που άρχισε πριν από τρεις δεκαετίες τείνει να εξελιχθεί στις μέρες μας σε μια πλατιά, πολυεπίπεδη, διεπιστημονική κριτική της βιομηχανικής κοινωνίας.¹ Παράλληλα οι λόγοι που την προκάλεσαν είχαν σαν συνέπεια τη δημιουργία όχι μόνο μιας κοινωνικής κριτικής, αλλά και μιας σειράς από κοινωνικά κινήματα, οργανώσεις και πολιτικά κόμματα που αγωνίζονται για τη δημιουργία μιας νέας συλλογικής κουλτούρας που να βρίσκεται σε αρμονία με τη φύση. Αυτή η δημιουργική κοινωνική δυναμική ξαναζωντάνεψε κάμποσα υγιή στοιχεία της πολιτιστικής μας κληρονομιάς. Έκφραση αυτής της διαδικασίας ανάλυσης, έρευνας και πρακτικής αποτελεί και η τάση για τη δημιουργία ενός νέου πνευματικού ρεύματος της κοινωνικής οικολογίας, μιας «οικοφιλοσοφίας» που έχει πολλά παρακλάδια και αποχρώσεις, αφού οφείλεται στην προσέγγιση διαφορετικών ανθρώπινων προσπαθειών με θεωρητικές και πρακτικές μορφές.

Ο νεολογισμός «οικοφιλοσοφία» άρχισε να χρησιμοποιείται τη στιγμή κατά την οποία η περιβαλλοντική υποβάθμιση έφτασε να παίρνει οικουμενικές διαστάσεις οδηγώντας στην εξαφάνιση ειδών, στη μεταβολή των κλιματολογικών δεδομένων, στην προσβολή του στρώματος του όζοντος, στην καταστροφή των δασών από την «όξινη βροχή» κ.α. Ήρθε δηλαδή στο προσκήνιο σε μian εποχή κατά την οποία διαφορετικοί επιστημονικοί κλάδοι προετοιμάζαν το έδαφος για μια νέα οντολογία, μια νέα επιστημολογία και κοσμολογία.

Κεντρικό γνώρισμα της οικο-φιλοσοφίας αποτέλεσε η προσπάθεια επανασύνδεσης του ανθρώπου με τη φύση, η δημιουργία μιας ηθικής και πολιτικής τάξης πραγμάτων στην οποία ο ανθρώπινος πολιτισμός να εναρμονίζεται με το φυσικό κόσμο. Για να πετύχει αυτό το σκοπό η οικο-φιλοσοφία δεν ανέπτυξε μόνο μια μέθοδο συζήτησης, αλλά δέχτηκε επιρροές από πολλούς τομείς έρευνας. Δανείστηκε έννοιες και προτάσεις από την περιβαλλοντική ηθική, από την ανθρώπινη οικολογία, τις φυσικές επιστήμες, την αναλυτική φιλοσοφία, τη φυσική ιστορία, την πολιτισμική ανθρωπολογία, την περιβαλλοντική ψυχολογία, τη θεολογία, τη φιλοσοφία της τεχνικής, την επιστημονική οικολογία και το Μαρξισμό.

Το περιβαλλοντικό κίνημα πέρασε από διάφορες φάσεις. Αρχικά προσπάθησε να ευαισθητοποιήσει τον κόσμο για διάφορες μορφές μόλυνσης και υποβάθμισης του περιβάλλοντος που έπαιρναν απειλητικές μορφές. Με την πάροδο του

1. Έκφραστής της κριτικής της βιομηχανικής κοινωνίας δυτικού τύπου υπήρξε στη δεκαετία του '60 ο Η. Marcuse με το έργο του *One Dimensional Man*, Boston 1964, που μεταφράστηκε και στα ελληνικά (εκδ. Παπαζήση).

χρόνου δεν χρειαζόταν πια να τονιστούν τα προβλήματα, αφού η ύπαρξή τους είχε γίνει σε όλους πρόδηλη. Ίσως δεν ήταν ακόμη γνωστό σε όλους το μέγεθος και η σοβαρότητά τους. Αυτό που χρειαζόταν ήταν στο λογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο να μπορούν να ενταχθούν νοηματικά τα προβλήματα και οι όχι και τόσο προφανείς λύσεις τους. Η οικολογική προσέγγιση γινόταν όλο και πιο πολύ μια αυθεντική επιστημονική προσέγγιση συνδυάζοντας και ενσωματώνοντας περιοχές της επιστημονικής γνώσης και κοινωνικές πρακτικές που προηγούμενα ήταν χωριστές.²

Στην Ευρώπη μετά το 1968 το περιβαλλοντικό κίνημα συνδέεται με τα κοινωνικά, πολιτικά και φιλοσοφικά αιτήματα για αναμόρφωση της κοινωνίας με αποκέντρωση και αυτοδιαχείριση, αμφισβητώντας τα κυρίαρχα οικονομικά και πολιτικά συστήματα, παίρνοντας συχνά ουτοπικό χαρακτήρα.³ Αντίθετα στην Αμερική το ίδιο κίνημα, παρόλο που είχε επίσης πολιτικό χαρακτήρα, επηρέασε πιο πολύ την ηθική παρά την πολιτική φιλοσοφία. Από τα ανταγωνιζόμενα πλαίσια τελικά κυρίαρχα έγιναν τα ηθικά και πνευματικά έναντι των πολιτικών. Ηθικές έννοιες, όπως οι έννοιες των δικαιωμάτων, της ευθύνης, του σεβασμού προς το περιβάλλον κυριαρχούσαν στο νεότευκτο πεδίο που ονομάστηκε «περιβαλλοντική ηθική». Κατά περιόδους μάλιστα το ηθικό βασίλειο αναμειχθηκε με το πνευματικό με τη μορφή των γηγενών αμερικανικών θρησκειών που είχαν ιδιαίτερη σχέση με τη λατρεία της φύσης ή με πιο φιλοσοφικό ένδυμα στα πλαίσια της λεγόμενης «οικολογίας σε βάθος» (Deer ecology). Η τελευταία αρχικά αποτέλεσε προσπάθεια να διαφοροποιηθεί από τον επιφανειακό περιβαλλοντισμό (Shallow ecology).⁴

Αυτό δεν σημαίνει ότι οι περιβαλλοντολόγοι δίστασαν να αναμειχθούν στην πολιτική. Χαρακτηριστικός είναι ο υπότιτλος ενός βιβλίου που είχε μεγάλη απήχηση: «Πολιτική οικολογία - Ένας οδηγός δράσης σχετικά με την ενέργεια, τη γη, τα τρόφιμα, την τεχνολογία, την υγεία, την οικονομία και την πολιτική της κοινωνικής αλλαγής».⁵ Παρά τη σπουδαιότητα της πολιτικής δραστηριότητας κάποιων οικολογικών ομάδων, η πολιτική φιλοσοφία της δεκαετίας του 1970 δεν διαμόρφωνε τις έννοιες της περιβαλλοντικής και της οικολογικής συζήτησης.⁶ Πρόσφατα κείμενα δείχνουν κάποια αλλαγή κατεύθυνσης προς μια πιο συνειδητή πολιτική οικοφιλοσοφία. Για πολλούς η αναζήτηση ενός οικολογικού πλαι-

2. Βλ. A.D. Ursal (εκδ.), *Philosophy and the Ecological Problems, of the Civilisation*, Moscow 1983, 12 (Progress Publishers).

3. Βλ. Rudolph Bahro, *Building the Green Movement*, Philadelphia 1986, Bookchin Murray, *The modern Crisis*, Philadelphia 1985.

4. Ο νεολογισμός αποδίδεται στο Νορβηγό φιλόσοφο Arne Naess και αναφέρεται στην διαδικασία έρευνας σε βάθος κάποιων βασικών ερωτημάτων για τη φύση, την ανθρώπινη συνείδηση και την κουλτούρα. Βλ. A. Naess, 1983: «The Shallow and the Deep», «Long Range Ecological Movement», στο: INQUIRY, 16, 95-100.

5. Cockburn - Ridgeway (εκδ.), *Political Ecology: An Activists Reading on Energy, Land, Food, Technology, Health and the Economics and Politics of Social Change*, New York 1979.

6. Εξάιρεση ίσως αποτελεί το αξιόλογο βιβλίο του William Ophuls, *Ecology and the Politics of Scarcity: Prologue to a political Theory of the Steady State*, San Francisco 1977 που ασκεί δριμύεια κριτική στις αμερικανικές πολιτικές αξίες και τους θεσμούς, τονίζοντας την ανάγκη αλλαγής των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών δομών για την αντιμετώπιση της στενότητας των πόρων.

σίου για τη δουλειά τους καταλήγει σε μίαν έρευνα για μια βιώσιμη πολιτική φιλοσοφία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η συζήτηση και η αντιδικία στα πλαίσια της προσπάθειας δημιουργίας μιας μαρξιστικής προσέγγισης των περιβαλλοντικών προβλημάτων. Ενδιαφέρουσες μελέτες Αμερικανών μαρξιστών στρέφουν το ενδιαφέρον τους στις προοπτικές και τα προβλήματα αναδιπλώσης της σχέσης ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση.

Όσοι παίρνουν μέρος σ' αυτή τη συζήτηση χρησιμοποιούν την κεντρική μαρξιστική έννοια της διαλεκτικής, διαφωνώντας φυσικά μεταξύ τους για το αληθινό νόημά της. Κατά τον H. Parsons η διαλεκτική αποτελεί το κλειδί για τη μαρξιστική επίλυση της έντασης που υπάρχει ανάμεσα στους ανθρώπους και τη φύση. Άλλοι πάλι, όπως ο Roufley, υποστηρίζουν μίαν ερμηνεία της διαλεκτικής που πλησιάζει πιο πολύ την εγγελιανή παρά τη μαρξιστική ανάλυση. Ο γνωστός και στην Ελλάδα Murray Bookchin επιχειρεί μίαν αναρχική, ουτοπική αντιμετώπιση των οικολογικών και κοινωνικών προβλημάτων.⁷ Καταλήγει προτείνοντας μια κοινωνική οικολογία και ένα νέο ήθος μιας εφαρμοσμένης οικονομουνιστικής δημοκρατίας, με τη βοήθεια οικοπολιτικών οργανώσεων νέου τύπου, μικρών τοπικών κοινοτήτων και διαφόρων πρακτικών μορφών, προώθησης ιδεών και αρχών της ιδεολογίας των «πρασίνων», όπως καθιερώθηκε να ονομάζονται διεθνώς.

Κατά τον H. Parsons η πολιτική οικονομία ήταν αξεχώριστη από την πολιτική οικολογία για τους Μαρξ, Ένγκελς. Κι' αυτό γιατί ο άνθρωπος κατ' αυτούς ήταν αδύνατο να νοηθεί χωριστά από τη διαδικασία της εξέλιξης του μέσα στη φύση και τη συλλογική του εργασία πάνω στη φύση, με τη βοήθεια των εργαλείων του. Για τον άνθρωπο η φύση ορίζεται ως το υλικό και οι δυνάμεις του περιβάλλοντος που δημιουργούν τον άνθρωπο και αντίστροφα δημιουργούνται απ' αυτόν. Ο άνθρωπος δηλαδή ορίζεται ως ένας φυσικός δημιουργός που βρίσκεται σε αλληλεπίδραση με το περιβάλλον του.⁸ Η θέση των Μαρξ-Ένγκελς για την οικολογία εμπερικλείει και τις απόψεις τους για την τεχνολογία, επειδή τον άνθρωπο τον εννοούσαν ως φυσικό ον που βρίσκεται σε διαλεκτική σχέση και αλληλεπίδραση με την υπόλοιπη φύση μέσω των εννοιών, των διαλογισμών και της πρακτικής του με τη βοήθεια εργαλείων, μηχανών και της τεχνικής, μέσω της κατανάλωσης και της απόλαυσης. Όπως η φύση και η πρακτική των ανθρώπων ανακαλούν και επηρεάζουν η μια την άλλη, έτσι και οι έννοιες που αφορούν τη φύση και τις ανθρώπινες τεχνικές, δηλαδή οι επιστήμες της οικολογίας και της τεχνολογίας θα πρέπει να αναπτύσσονται αμοιβαία σε σχέση η μια προς την άλλη.

Μία υλιστική διαλεκτική διαφέρει από κάθε ιδεαλιστική ή μεταφυσική προσέγγιση των προβλημάτων της φύσης κατά τη γνώση και παραδοχή των πρωτείων της ύλης και της υλικότητας ως στοιχείων της ενότητας του κόσμου. Λόγω

7. Οι πιο αξιόλογες προσπάθειες σχετικά έγιναν από τους: H.L. Parsons, Marx and Engels on Ecology, Westpoint 1977; Donald Lee, On the Marxian View of the Relationship between Man and Nature, στο περιοδικό: ENVIRONMENTAL ETHICS, 2 (1980) σ. 3-16; Charles Tolman, K. Marx, Alienation and the Mastery of Nature; ο.π. 3 (1981), σ. 63-74. Βλ. Επίσης Val Routley, On Karl Marx as an environmental Hero, ο.π. 3 (1981) σ. 237-44 και Lee Donald C., On the Marxian View of the Relationship between Man and Nature, ο.π. 2 (1980), σ. 16.

8. Howard Parsons, Marx and Engels on Ecology, London 1977, σ. 14.

των παραπάνω παραδοχών δεν είναι τυχαία η ιεράρχηση ως βασικών των εννοιών του διαλεκτικού και ιστορικού υλισμού, της «ύλης», της «φύσης», της «διαλεκτικής» και της «εργασίας». Όπως τόνιζε και ο Λένιν στην αρχή του υλισμού έχει τη ρίζα της η ενότητα υλικού και ιστορικού, φύσης και κοινωνίας.⁹ Ο μαρξιστικός-λενινιστικός υλισμός θέλει να θεωρείται «διαλεκτική» επιστήμη, που να γνωρίζει και να υποστηρίζει τη διαλεκτική ως αιτία της κίνησης και της αλλαγής στη φύση, στην κοινωνία και στην ανθρώπινη συνείδηση. Δεν θεωρεί ούτε τη φύση ούτε την κοινωνία ως αιώνιες και αναλλοίωτες ουσίες. Η διαλεκτική κίνηση του υλικού Είναι στη φύση, στην κοινωνία και οι ιδεατές μεταβολές και «κινήσεις» της συνείδησης μπορούν να γνωσθούν ως ιστορικές διαδικασίες. Μ' αυτή την έννοια η «υλιστική διαλεκτική» ως επιστημονικό σύστημα είναι ταυτόχρονα και «ιστορική διαλεκτική».

Η διαλεκτική ισχύει και εφαρμόζεται τόσο για το υποκείμενο (τον άνθρωπο ή την ανθρώπινη κοινωνία) όσο και για το αντικείμενο (την φύση ή την υλική παραγωγή). Ισχύει και εφαρμόζεται και για τον άνθρωπο τον ίδιο ως υποκείμενο, το οποίο επεμβαίνει με την εργασία του πάνω στη φύση· δημιουργεί τον εαυτό του ως αντικείμενο μιας φαινομενικά φυσικής, στην πραγματικότητα όμως ανθρώπινης κυριαρχίας. Το χωρισμό υποκειμένου-αντικειμένου (ανθρώπου-φύσης) τον είχε εξουδετερώσει ήδη ο Hegel στην περίφημη διαλεκτική του αφέντη και του σκλάβου στη «Φαινομενολογία του Πνεύματος». Ο ίδιος ο Μαρξ στην πρώτη από τις «Θέσεις» για τον Φόουερπαχ (1845) τονίζει ότι ο υλισμός που χωρίζει το υποκείμενο από το αντικείμενο αστοχεί στη διαδικασία της διαλεκτικής, αδυνατεί να αποδώσει τη διαμεσολάβηση υλικού, κοινωνικού είναι και συνείδησης, δεν αξίζει το όνομά του, γιατί είναι αντιδιαλεκτικός. Η εισαγωγή της κατηγορίας «διαλεκτική» προκύπτει αναγκαία από τον υλισμό. Δεν μπορεί κανείς να διαπραγματευθεί την ύλη χωρίς την κατηγορία της διαλεκτικής ούτε και τη διαλεκτική έξω από τον υλισμό. Η κατηγορία της «διαλεκτικής» δεν αποτελεί προβολή της συνείδησής μας στο είναι, αλλά έχει κατακτηθεί μέσω αφαίρεσης και σύνθεσης από την ιστορική πορεία της εξέλιξης κυρίως εκείνων των αντιφάσεων οι οποίες ανέπτυξαν τη δράση τους στο κοινωνικό είναι του ανθρώπου ως ταξικές αντιφάσεις.

Ο Hegel ήταν ο πρώτος που συστηματοποίησε τη διαλεκτική ως αντικειμενική και γενική νομοτέλεια κάθε όντος, ολόκληρου του Είναι. Όπως όλοι «οι νοητικοί προσδιορισμοί... έχουν αντικειμενική αξία και ύπαρξη».¹⁰ έτσι και η διαλεκτική αποτελεί «όχι εξωτερικό ενέργημα μιας υποκειμενικής σκέψης, αλλά την ίδια την ψυχή του περιεχομένου».¹¹ Η ιδεαλιστική θεμελίωση της αντικειμενικής γενικότητας της διαλεκτικής μέσω της «υποστασιοποίησης» της έννοιας στον Hegel δεν άντεξε την ιδεαλιστική κριτική και πέρασε στη λήθη, ότι θα άξιζε να διασωθεί. Μόνο στην υλιστική διαλεκτική περισώθηκε, ότι έπρεπε να διαφυλαχτεί. «Από την ιστορία της φύσης και της ανθρώπινης κοινωνίας συνάγονται με αφαιρετικό τρόπο οι νόμοι της Διαλεκτικής. Δεν είναι τίποτε άλλο

9. Lenin Werke, Tom. 14, 390. Επίσης H. Hörz, Philosophischer Materialismus und Leninscher Materialiebegriff, στο D.Z.f.Ph., 17, (1969) σ. 1413-37.

10. Bl. Hegel G.W. Fr., Wissenschaft der Logik, 3 tom. Leipzig 1951, I, (σ. 32).

11. O.x. Grundlinien der Philosophie des Rechts, εκδ. J. Hoffmeister, Hamburg 1955, σ. 47.

παρά οι γενικοί νόμοι αυτών των δυο φάσεων της ιστορικής εξέλιξης καθώς και της ίδιας της σκέψης». ¹² Ο νόμος της διαλεκτικής —μαζί με το νόμο της υλικότητας του Είναι— δείχνει τους δυο αξεχώριστους παράγοντες της διαδικασίας μέσω της οποίας σχηματίζει: 1) την κίνηση και την αντίφαση των οικολογικών παραγόντων και 2) τη συνειδητή αντανάκλαση ως ιστορικο-λογικών παραγόντων. Και οι δυο μαζί δηλώνουν ό,τι ήταν προσδιορισμοί στην έννοια της «διαλεκτικής» και του «διαλεκτικού νόμου».

Η διάκριση —κι όχι ο χωρισμός— μεταξύ υποκειμενικής και αντικειμενικής διαλεκτικής έχει τη λειτουργία να διατυπώνει για τη Διαλεκτική τη βασική υλιστική αρχή της προτεραιότητας της ύλης και των υλικών διαδικασιών στη φύση και στην κοινωνία πριν από την ανθρώπινη συνείδηση. Η έννοια της φύσης αυτού του ορισμού της διαλεκτικής περιλαμβάνει και το ότι για τον άνθρωπο, ως υποκείμενο του αντικαθρεφτισματος της πραγματικότητας, η αντικειμενικότητα του υλικού είναι πάντα ήδη διαμεσολαβημένη μέσα στη διαδικασία της εργασίας. Η συνείδηση του υποκειμένου υπόκειται στους διαλεκτικούς νόμους της μέσω της εργασίας διαμεσολαβημένης αντικειμενικότητας. Η υλιστική διαλεκτική είναι η θεωρία της διαδικασίας ανάμεσα στον άνθρωπο και στη φύση, της οποίας εκφάνσεις αποκαλύπτονται στην εργασία του ανθρώπου, στους τρόπους παραγωγής και τα προϊόντα, τους τρόπους αντανάκλασης, τις νοητικές μορφές και τις επιστήμες. Η κατηγορία «διαλεκτική της φύσης», αποτελεί μια νέα ποιότητα και μια νέα εποχή της ανθρώπινης σχέσης προς τη φύση και της συνειδητής αντανάκλασης της σχέσης αυτής στην ανθρώπινη νόηση και επιστήμη.

— Στηριζόμενος σ' αυτό το φιλοσοφικό υπόβαθρο ο H. Parsons τονίζει ότι η σύγχρονη έννοια της φύσης είναι η οικολογική ή η διαλεκτική. Δεν είναι τυχαίο ότι και οι δυο αναπτύχθηκαν κατά τον 19ο αιώνα σαν απάντηση στα επαναστατικά επιτεύγματα των κοινωνιών και των επιστημών, ιδιαίτερα των βιολογικών και των ιστορικών επιστημών, οι οποίες αποκάλυπταν τον αλληλοεξαρτημένο, εξελικτικό χαρακτήρα της φύσης και της κοινωνίας. Γι' αυτό και σήμερα, στο τέλος του εικοστού αιώνα η έννοια της φύσης που απλώνεται όλο και πιο ραγδαία είναι εκείνη της διαλεκτικής για τη φύση. Αυτή η έννοια εμπεριέχεται στη μέθοδο και τα ευρήματα των επιστημών και παρόλο που δεν είναι πάντα ρητά εκφρασμένη και συνειδητή είναι πλατεία διαδεδομένη στη σκέψη και την πρακτική των επιστημών σ' όλο τον κόσμο. ¹³

— Ως διαλεκτική χαρακτηρίζει ο Parsons τη μελέτη και περιγραφή των θεμελιακών κατηγοριών της φύσης. Η διαλεκτική αρνείται —για λόγους που προκύ-

12. Βλ. MEW, τομ. 20, σ. 348.

13. Με εξαίρεση στη δεκαετία του 1960 τους υπαρκτιστές με πρωτηγέτη τον J.P. Sartre, για τον οποίο η διαλεκτική της φύσης ήταν μια εξωεπιστημονική υπόθεση. (Βλ. J.P. Sartre, *Critique de la raison dialectique*, Paris 1960, σ. 128). Επίσης ο K. Popper στο κείμενό του που έχει μεταφραστεί και στα ελληνικά (Τι είναι διαλεκτική; Θεσ/νίκη 1990, εκδ. Βάνιας σ. 72, 74) κατακρίνει τη χρήση του όρου «διαλεκτική» και την ίδια τη διαλεκτική ως μη επιστημονική, χαρακτηρίζοντάς την ως μεταφυσική. Σε παρόμοια με τον Popper απόρριψη της διαλεκτικής προβαίνει και ο Μιχαήλ Μάρκοβιτς (βλ. ελληνική μετάφραση του κειμένου του: «Διαλεκτική, Αθήνα 1971, εκδ. Επίκουρος, σ. 7, 13, 20), ενώ παραδέχεται τη χρήση της έννοιας στις διαλεκτικές δομές και της διαλεκτικής μεθόδου εκεί όπου υπάρχει αλληλεπίδραση υποκειμένου - αντικειμένου (σ. 13).

πτουν και από την ανθρώπινη πρακτική και από τη θεωρητική έρευνα— μίαν υπερφυσική σφαίρα και ένα στατικό κόσμο ατομικών οντοτήτων, δηλαδή τις μεταφυσικές, μυστικοποιητικές ιδεολογίες του φεουδαλισμού και του καπιταλισμού. Δέχεται τη φύση να περιλαμβάνει κάθε παρελθούσα, παρούσα και μελλοντική ύπαρξη, κάθε πραγματικότητα και δυνατότητα, κάθε είναι και γίνεσθαι, κάθε ενότητα και διαφορετικότητα, κάθε ποσότητα και ποιότητα, όλα τα επίπεδα της υλικής ύπαρξης που απλώνεται από την πιο στοιχειώδη μέχρι την έλλογη και πνευματική οντότητα.

Η διαλεκτική εφαρμόζεται στα κοινωνικά φαινόμενα όχι λιγότερο από ότι στο κβαντικό επίπεδο και διατείνεται τη βασικότητα των χωροχρονικών συμβάντων που βρίσκονται σε αλληλεπίδραση με άλλες διαδικασίες απαρτίζοντας μαζί τους την ενότητα της ύλης και την διαφορετικότητα των μορφών της.¹⁴ Οι νόμοι της διαλεκτικής επικρατούν σε όλα τα είδη και όλα τα επίπεδα της υλικής ύπαρξης· σε όλες τις διαδικασίες που βρίσκονται σε αλληλεπίδραση καθώς και στη δημιουργική εργασία του ανθρώπου με τον αντικειμενικό κόσμο. Μέσα σ' αυτή τη διαδικασία με την οποία ζούμε, αποκτάμε και ελέγχουμε τις γνώσεις μας, η διαλεκτική δράση και κανονικότητα αποτελούν τη βάση όλων των σχέσεων των οργανισμών με άλλους οργανισμούς και το φυσικό τους περιβάλλον. Αυτές οι σχέσεις προϋποθέτουν την ύπαρξη μιας φυσιολογικής και βιολογικής τάξης που δημιουργείται, διατηρείται και μεταμορφώνεται μέσω διαλεκτικών διαδικασιών¹⁵. Ένα βασικό μοντέλο για την κατανόηση της τάξης στη φύση προσφέρει η έννοια του πεδίου. Ένα πεδίο είναι μια περιοχή ενεργητικής δραστηριότητας διαφοροποιημένης σε επί μέρους άτομα, ενσωματωμένα σε μια γενικότερη τάξη και προσδιορίσιμη από διάφορες τοπικές τάξεις· ενώ η γενική τάξη και τα άτομα των πεδίων απαιτούν και επηρεάζουν το ένα το άλλο, οι σχέσεις μεταξύ τους ποικίλλουν. Η διαφορά ανάμεσα σε ένα φυσικό και ένα βιολογικό πεδίο είναι ότι στο δεύτερο οι δομές των ατομικών υπάρξεων λειτουργούν για να διευκολύνουν την ανταλλαγή ενέργειας ανάμεσα στις ζωντανές υπάρξεις και γι' αυτό είναι σχετικά εφήμερη.¹⁶

Ενώ στα φυσικά συστήματα οι ατομικές οντότητες είναι δεσμευμένες σε μια σχετικά αυστηρή σχέση μεταξύ τους και με το σύστημα, στα ζωντανά συστήματα η ισορροπία προσκρούει στη σταθερότητα του συστήματος και την ευελιξία των μερών. Υπάρχει αύξηση διαφορετικότητας, προσαρμοστικότητας και εξέλιξης του συστήματος όμως το αντίτιμο είναι η αστάθεια και η θνησιμότητα των μερών. Ένα αντίτιμο που δεν απαιτείται για την ασφάλεια των φυσικών συστημάτων. Τα τελευταία, είναι απλά, σταθερά και αυθεντικά στην αλλαγή. Ανανέωση των οντοτήτων σημαίνει αύξηση της περιπλοκότητας, της αστάθειας και αλλαγής. Τα ζωντανά συστήματα με την ελεύθερη ενεργειά τους και την έλλειψη ισορροπίας είναι δεκτικά νέων οντοτήτων, αν και το βεληνεκές των νεωτερισμών οι οποίοι είναι αποδεκτοί και αφομοιώσιμοι είναι περιορισμένο και ο χρόνος

14. Βλ. Ευτύχης Μπιτσάκης, *Η φύση στη διαλεκτική φιλοσοφία*, Αθήνα 1981, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, σ. 184: 'Υλη: ενότητα μέσα στη διαφορετικότητα.

15. Βλ. Joseph Needham, *Order and Life*, Cambridge Ma., 1987, σ. 108.

16. Για τον ορισμό των ζωντανών συστημάτων βλ. J.D. Bernal, *The Physical Basis of Life*, London 1951, σ. 23-24.

που απαιτείται για την ενσωμάτωσή τους είναι πολύ μακρύς. Από αυτή τη σκοπιά τα φυτά και τα ζώα βρίσκονται σε αμοιβαίες, συνεχείς και μεταβλητές σχέσεις με τα άμεσα περιβάλλοντά τους σε ένα σύμπαν φυσικών συστημάτων, πραγμάτων και συμβάντων σε δυναμική ισορροπία.

Με την αυστηρή έννοια του όρου η οικολογία σχετίζεται με τις αλληλεπιδράσεις δυο ή περισσότερων συνθέτων ζωντανών συστημάτων μεταξύ τους και με το φυσικό περιβάλλον.¹⁷ Ένα τέτοιο αντικείμενο —οικοσύστημα— αποτελεί μονάχα ένα τμήμα του ολικού σύμπαντος της φύσης έτσι ώστε να μπορεί κανείς να μελετήσει τη φύση χωρίς να εισάγει οικολογία. Από την άλλη μεριά η οικολογία ως ειδική επιστήμη των οικοσυστημάτων εκθέτει τις αρχές της γενικής επιστήμης των συστημάτων και ενδιαφέρεται για τις αλληλεπιδράσεις δυο ή περισσότερων ζωντανών ή άψυχων συστημάτων μεταξύ τους και με το περιβάλλον. Μ' αυτή την έννοια η οικολογία, σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, θεωρείται ως εφαρμογή της διαλεκτικής στα ζωντανά συστήματα, ενώ η διαλεκτική είναι η γενίκευση της μεθόδου της οικολογίας από τα ζωντανά συστήματα σε όλα τα υπόλοιπα συστήματα.

Όπως είχε ήδη τονίσει ο Ένγκελς¹⁸, η διαλεκτική υλιστική θεωρία «πρέπει να δοκιμαστεί και να δράσει όχι ως μια ξεχωριστή επιστήμη της επιστήμης, αλλά μέσα στις πραγματικές επιστήμες». Γιατί αυτή η σχέση της προς τις επιστήμες είναι αυτό που διαφοροποιεί τη διαλεκτική υλιστική θεωρία από μια παραδοσιακή φιλοσοφική θεωρία, αποτελώντας σ' αυτό ακριβώς το σημείο «αναιρέση» της φιλοσοφίας, με την έννοια της «υπέρβασης» της. Με διαφορετικό τρόπο από ότι η παραδοσιακή φιλοσοφία, δεν συμπεριφέρεται προς τις επιστήμες ως οικουμενική επιστήμη ή μεθοδολογία, αλλά προϋποθέτει τις επιστήμες στην εκάστοτε βαθμίδα ανάπτυξής της και ως ειδική επιστήμη δεν διαθέτει κάποιους διαφορετικούς τρόπους γνώσης, αλλά γνωρίζει με τον τρόπο μιας επιστήμης που τροποποιεί τα αντικείμενά της ταυτιζόμενη με αυτά.

— Στη σύγχρονη, αμερικανική κυρίως, συζήτηση για τη διαλεκτική προτείνονται συχνά διαφορετικές οντολογικές προσεγγίσεις για τη φύση. Π.χ. ο R. Levins και R. Lewontin¹⁹ βλέπουν τη φύση με όρους αντιμαχομένων δυνάμεων· αντίθετα ο M. Bookchin (ο.π.) την αντιμετωπίζει με όρους αρμονίας, τελεολογίας και υποκειμενικότητας. Κάθε μια από τις παραπάνω ενδιαφέρουσες προοπτικές για τη φύση αναζητάει την ενσωμάτωσή της σε μια οικολογική διαλεκτική. Οι διαφορετικές οντολογικές παραδοχές και η πολλαπλότητα των θεωρητικών πλαισίων είναι χαρακτηριστικές της πρόσφατης συζήτησης. Μερικοί προτείνουν ένα πλαίσιο για την οικολογική διαλεκτική που να αντλεί από την πολιτική, την ηθική, την ιστορία, την οικολογία και την πνευματικότητα της γηγενούς αμερικανικής παράδοσης.²⁰

Βασικό χαρακτηριστικό της γενικότερης στάσης των επαγγελματιών φιλοσόφων στα ζητήματα της οικοφιλοσοφίας είναι το ότι δίνουν τα πρωτεία στην ηθι-

17. Βλ. Philip Handler (εκδ.), *Biology and the Future of Man*, N. York 1970, σ. 431.

18. MEW, том. 20, σ. 129.

19. Στο έργο τους: *The Dialectical Biologist*, Cambridge 1985.

20. Βλ. Ward Churchill, (εκδ.) *Marxism and Nature Americans*, Boston 1987.

κή κι όχι στην πολιτική προσέγγιση των συναφών θεμάτων.²¹ Μ' αυτό τον τρόπο αποφεύγονται και αρκετές ενοχλητικές ιστορικές και πολιτικές αναλύσεις. Ένας ηθικολόγος δεν χρειάζεται να εντάξει την ανάλυσή του σε κάποιο συγκεκριμένο ιστορικό ή πολιτικό πλαίσιο. Στο βασίλειο της ηθικής κυριαρχούν εύκολα οι έννοιες του σεβασμού της φύσης (γενικά), των υποχρεώσεών μας (π.χ. για τις επερχόμενες γενεές αόριστα) και άλλων παρόμοιων αφηρημένων, αιώνιων αρχών. Έτσι ένας ηθικολόγος που αναλαμβάνει να δικαιολογήσει λογικά έναν ηθικό κανόνα δεν δυσκολεύεται στη συνέχεια να εφαρμόσει τις ηθικές του αρχές σε επί μέρους ειδικές περιπτώσεις. Κάτι τέτοιο κάνει και ο διάσημος πολιτικός φιλόσοφος John Rawls με τις υπεριστορικές του αρχές της δικαιοσύνης.²²

Συχνά οι αναπόδεικτες, υπερχρονικές ηθικές αρχές, στηρίζονται στις έννοιες του ωφελισμού και της θεωρίας των φυσικών δικαιωμάτων, ενώ έχουν τη δική τους ιστορική γένεση. Οι περισσότερες έννοιες που χρησιμοποιούνται στην περιβαλλοντική συζήτηση αναπήδησαν στα πλαίσια του φιλελευθερισμού, γεγονός που θα έπρεπε να μας κάνει προσεκτικούς σχετικά με την προβαλλόμενη πολιτική αθωότητα και υπερχρονικότητα της ηθικής που δημιουργείται μ' αυτό τον τρόπο. Πάντως οφείλει να αναγνωρίσει κανείς ότι οι κλασικοί ωφελμιστές ο Jeremy Bentham ή ο John Stuart Mill δεν ανέπτυξαν τις θεωρίες τους σε ένα ιστορικό ή πολιτικό κενό. Αποφεύγοντας οι περιβαλλοντικοί ηθικολόγοι κάθε συζήτηση σχετικά με τις ιστορικές συνθήκες που συνδέονται άμεσα με τις προτάσεις τους, συγκαλύπτουν την ιστορική και πολιτική δυναμική. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι εύκολα υιοθετούν τις τεχνοκρατικές προτάσεις για την επίλυση των προβλημάτων, χωρίς να αναρωτιούνται καθόλου για τα πολιτικά συμφραζόμενα των τέτοιων προγραμμάτων. Δεν προβληματίζονται καν ούτε για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες θα εφαρμοστεί η κατάλληλη τεχνολογία.

Αν αφαιρέσει κανείς την πολιτική από την περιβαλλοντική συζήτηση τότε είναι αδύνατο να αναλυθούν τα αποτελέσματα του καπιταλισμού, του κρατικού σοσιαλισμού και της εκβιομηχάνισης πάνω στο περιβάλλον. Στρατηγικές ενάντια στη μόλυνση του περιβάλλοντος έχουν νόημα μόνο σε ειδικά οικονομικοπολιτικά πλαίσια. Η κατάλληλη τεχνολογία πρέπει να είναι και περιβαλλοντικά και πολιτικά κατάλληλη. Ανεξάρτητα από το κατά πόσο τα άτομα σέβονται το περιβάλλον ή όχι οι πολυεθνικές εταιρείες δεν θα πάψουν να καταληστεύουν τα δάση του Τρίτου Κόσμου. Τα πολιτικά προβλήματα χρειάζονται πολιτικές έννοιες όπως είναι π.χ. η έννοια-κλειδί για την οικολογική φιλοσοφία, της πολιτικής δύναμης και εξουσίας.

Αν θέλει κανείς να δει τη φύση διαλεκτικά θα πρέπει να αρχίσει να βλέπει τα περιβαλλοντικά προβλήματα σε γενικότερα πλαίσια, συμπεριλαμβανομένων και των πολιτικών πλαισίων. Η διαλεκτική ως «επιστήμη της ολότητας»²³ παρέχει τα πολιτικά μέσα για την προώθηση του πολιτικού στοιχείου στο πιο προχωρημένο μέτωπο της οικολογικής προβληματικής. Παρόλο το γεγονός ότι οι περισσότεροι μαρξιστές, αναρχικοί και άλλοι περιβαλλοντιστές αρνούνται τον αφη-

21. Π.χ. ο Paul Taylor στο έργο του: *Respect of Nature. A History of Environmental Ethics*, Princeton 1986.

22. John Rawls, *A Theory of Justice*, Cambridge 1971.

23. MEW, τομ. 20, σ. 307.

ρημένο ατομισμό της απολιτικής «οικολογίας σε βάθος», οι προτάσεις τους συχνά χρειάζεται να γίνουν πιο διαλεκτικές και πολιτικές.

— Μια πρόσφατη προσπάθεια προσέγγισης της φύσης και της επιστήμης με όρους της διαλεκτικής αποτελεί το βιβλίο των R. Levins και R. Lewontin με τίτλο: *Dialectical Biologist*.²⁴ Η χρήση του όρου διαλεκτική τους δίνει τη δυνατότητα κατανόησης μιας πληθώρας περιβαλλοντικών φαινομένων. Για τους συγγραφείς η διαλεκτική δεν είναι ένα τυπικό σύνολο αρχών, αλλά πολύ περισσότερο «ορισμένες συνήθειες σκέψης, κάποιες μορφές ερωτήσεων».²⁵ Η διαλεκτική χαρακτηρίζεται ως ένα άτυπο σύνολο αρχών όπως είναι οι παρακάτω: 1. Ένα όλον θεωρείται ως μια σχέση ετερογενών μερών, τα οποία ως μέρη δεν είχαν προηγουμένως μιαν ανεξάρτητη ύπαρξη. 2. Οι ιδιότητες των μερών δεν έχουν χωριστή ύπαρξη αλλά αποκτώνται με το να αποτελούν μέρη ενός ιδιαίτερου όλου. 3. Η αλληλοδιείσδυση μερών και όλου είναι αποτέλεσμα της αμοιβαίας μεταβλητότητας υποκειμένου και αντικειμένου, αιτίας και αποτελέσματος. 4. Η αλλαγή είναι γνώρισμα όλων των συστημάτων και όλων των επόψεων του συστήματος.²⁶

Οι δυο πρώτες αρχές δείχνουν τις κύριες θέσεις μιας ολιστικής ή οργανισμικής βιολογίας. Η διαλεκτική αποδίδει την ουσία της ολιστικής σκέψης. Ο ολισμός προειδοποιεί να μην αντιμετωπίζεται κανένα πράγμα απομονωμένο. Η τρίτη αρχή περικλείει τη θετική και αρνητική ανατροφοδότηση καθώς και την αμφίδρομη αλληλεπίδραση ανάμεσα στις μεταβλητές, αντιμετωπίζοντας το περιβάλλον και τον οργανισμό σαν δυό χωριστές και αυτόνομες οντότητες. Σύμφωνα με αυτή την ερμηνεία των αρχών «το περιβάλλον και ο οργανισμός αλληλοεπηρεάζονται» (σ. 89). Ο οργανισμός εν μέρει ορίζει το περιβάλλον του, το οποίο με τη σειρά του ορίζει τον οργανισμό. Μ' αυτή την έννοια η σχέση οργανισμών και περιβάλλοντος είναι μια σχέση αλληλεξάρτησης.

Σύμφωνα με τους Levin και Lewontin τα γένη και το περιβάλλον δεν υπάρχουν ανεξάρτητα ως αυτόνομες ενότητες. Η φύση θεωρείται ασταθής και δέχεται συνεχώς αλλαγές μέσω αντιθέσεων. Οι ολότητες δεν είναι από τη φύση τους ισορροπημένες ή αρμονικές ούτε και η ταυτότητά τους είναι σταθερή. Αποτελούν τύπους εσωτερικών, αντιτιθέμενων διαδικασιών και το αποτέλεσμα αυτών των αντιθέσεων είναι μια προσωρινή ισορροπία (σ. 273).

Το διαλεκτικό πρόγραμμα των Levin και Lewontin τονίζει την αστάθεια και την αταξία. Η αστάθεια αποτελεί τον κανόνα, η σταθερότητα την παρέκκλιση. Η αμφίδρομη αλληλεπίδραση οργανισμού και περιβάλλοντος είναι ένας αγώνας. Όμως κατά τη γνώμη του H. Parsons «η αληθινή οικολογική άποψη πρέπει να περιλαμβάνει και τα δύο: ισορροπία και διαπάλη» (Parsons, ο.π., σ. 52-53). Στο ίδιο θέμα ο Ένγκελς δήλωνε ότι «η αλληλεπίδραση των σωμάτων με την άψυχη φύση περιλαμβάνει και αρμονία και συγκρούσεις, συνειδητή και ασυνειδητή συνεργασία, όσο και συνειδητή και ασυνειδητή πάλη».²⁷

24. Richard Levins and Richard Lewontin, *Dialectical Biologist*, Cambridge, MA. 1985, σ. 303. (Harvard University Press).

25. Ο.π. σ. 267.

26. Ο.π. σ. 273-5.

27. Engels Fr., *Dialectic of Nature*, Moscow 1954.

— Ο Murray Bookchin σε πρόσφατες μελέτες του επιχειρεί ρητά μια διαλεκτική προσέγγιση της οικολογίας. Δεν θεωρεί τη διαλεκτική ως απλό εργαλείο μελέτης της φύσης, αλλά την δέχεται με την έννοια της πραγματοποίησης δυνατοτήτων που ενυπάρχουν στη φύση. Σ' αντίθεση προς τους Levin και Lewontin ο M. Bookchin βλέπει στη φύση πιο πολύ τη συνεργασία και προσθέτει στην οικολογική διαλεκτική την υποκειμενικότητα και την ηθική. Δεν δέχεται την απλή πίστη στη φιλοσοφία της φύσης ή σε μια οικο-φιλοσοφία, όπως συχνά κάνουν άκριτα πολλοί θιασώτες της «οικολογίας σε βάθος». Αναπτύσσοντας μιαν οικοφιλοσοφία δεν σημαίνει ότι πρέπει να εγκαταλείψουμε την κριτική μας δύναμη.

Αρνούμενος την απολιτική οικοφιλοσοφία ο Bookchin επιχειρεί να ανακατασκευάσει τη διαλεκτική στα πλαίσια της παράδοσης του Αριστοτέλη και του Hegel. Αυτή η ανακατασκευή γίνεται με το να «οικολογικοποιείται» η διαλεκτική. Ο Bookchin πιστεύει ότι η διαλεκτική μπορεί κάτι να μάθει από την οικολογία. Σε αντίθεση δηλαδή με πολλούς μαρξιστές που αρνούνται να αναγνωρίσουν την οικολογική προβληματική ως άξια λόγου, ο Bookchin δίνει τα πρωτεία στις οικολογικές σκέψεις. Φτάνει μάλιστα μέχρι το σημείο να αρνείται την απλή εφαρμογή της διαλεκτικής μεθόδου σε μια σειρά οικολογικά προβλήματα. Κατά τη διατύπωσή του: «η διαλεκτική φιλοσοφία, κατάλληλα διατυπωμένη από τους χυδαίους μαρξιστές, αποτελεί και διαμαρτυρία ενάντια στο μύθο της μεθοδολογίας».²⁸

Κατά τη γνώμη του η διαλεκτική περιέχει τόσο μορφή όσο και περιεχόμενο. Δεν είναι απλή, χωριστή μέθοδος που είναι έτοιμη να εφαρμοστεί επάνω στη φύση. Δεν μπορούμε να χωρίσουμε τη διαλεκτική μέθοδο από τη διαδικασία από την οποία η διαλεκτική κατασκευάστηκε, από τον χρήστη της διαλεκτικής ή απ' αυτό στο οποίο εφαρμόζεται η διαλεκτική, δηλαδή τη φύση. Προτείνει μιαν επαγωγική μέθοδο για κάποιους μεθοδολογικούς κανόνες. Η διαλεκτική, όπως πιστεύει, μπορεί να φέρει στο φως το πραγματικό ως αντίθετο των υποθετικών δυνατοτήτων, μέσω της επαγωγής. Αυτή η μέθοδος διαφοροποιεί τη διαλεκτική από τις απαγωγικές προσεγγίσεις της θεωρίας των συστημάτων, με την ευρεία έννοια του όρου. Ο Bookchin δεν εξοβελίζει την απαγωγική μέθοδο εντελώς από το σύστημά του. Αυτό που τον απασχολεί είναι ο αναγωγισμός που διατρέχει τις περισσότερες προσεγγίσεις της οικολογίας. Αρνείται τη θεωρία των συστημάτων των Levin και Lewontin, που ανάγουν την «πλούσια αρθρωμένη, συγκεκριμένη φύση σε μια αφηρημένη διατύπωση απλών μοντέλων» (ο.π., σ. 14), συμπιέζοντας τη φύση σε προκατασκευασμένους τύπους που αστοχούν να συλλάβουν την πλούσια διαφορετικότητα της φύσης.

Ο Bookchin επιμένει ότι η διαλεκτική προχωρεί προς την αντίθετη κατεύθυνση, από την αφαίρεση προς την διαφοροποίηση. Δηλαδή αρχίζουμε με ένα αφηρημένο χαρακτηριστικό της φύσης, όπως είναι η διαφορετικότητα, και στη συνέχεια φωτίζουμε την εξέλιξη της διαφορετικότητας εφαρμόζοντάς την σε όλο και πιο πυκνά διαφοροποιημένες καταστάσεις. Μέσω της επαγωγής η γονιμότητα που λάνθανε κρυμμένη μέσα στη φύση αποκαλύπτεται σιγά σιγά, σ' αντίθεση με

28. Murray Bookchin, *Thinking Dialectically* στο: *Our Generation*, 18 (1987), σ. 30.

την αναγωγή στην οποία ο πλούτος της φύσης παραμερίζεται μέσω των απλουστευτικών τεχνικών. Κατά τη διατύπωση του Bookchin «μια διαλεκτική αντιμετώπιση της ζωής αποτελεί μιαν ειδική μορφή της φιλοσοφίας των διαδικασιών. Η έμφασή της δεν δίνεται στην αλλαγή, αλλά στην εξέλιξη. Είναι επαγωγική μάλλον παρά απαγωγική, διαμεσολαβημένη παρά τμηματική, σωρευτική παρά συνεχής. Η συνεισφορά της στην αντικειμενικότητα αρχίζει με την πραγμάτωση της δυνατότητας, όχι με την πραγματικότητα του πραγματικού, αφού η ηθική της συνηθίζει να ορίζεται ως “αυτό που θα μπορούσε να υπάρξει”, ως το βασίλειο των αντικειμενικών δυνατοτήτων» (ο.π., σ. 28).

Μέσα από τις σχετικά δυσνόητες διατυπώσεις του Bookchin προβάλλει η τελεολογική αναδιπλωση των έμφυτων σκοπών της διαλεκτικής του. Όμως η τελεολογία του δεν συνεπάγεται κάποιο τελικό σημείο της εξέλιξης. Πιο πολύ αφορά πραγματώσεις δυνατοτήτων που εμφανίζονται σ' όλη τη φύση. Η διαλεκτική είναι γι' αυτόν εξέλιξη, όχι απλή αλλαγή. Η φύση παρουσιάζει μια συνεχή εξελικτική, συνεργατική και αρμονική τάση. Το ερώτημα βέβαια είναι ποιος αποφασίζει για το τι είναι αυτές οι δυνατότητες. Ο Bookchin συνηγορεί για έναν ρεαλισμό μέσα στον οποίο μπορούν να επαληθευθούν οι δυνατότητες. Εξετάζοντας τη φύση βρίσκουμε έναν αυξανόμενο βαθμό ποικιλίας και περιπλοκότητας. Ο ίδιος πάντως δεν διευκρινίζει τι ακριβώς σημαίνουν αυτές οι έννοιες, ούτε σε τι βαθμό και με ποιο τρόπο συμμετέχουν οι άνθρωποι σ' αυτή την εξέλιξη. Οι πυρκαγιές π.χ. που μειώνουν την περιπλοκότητα και την ποικιλία στη φύση, κάθε χρόνο, κι όχι μόνο στην Ελλάδα, μπορούν να συνταχθούν σ' αυτές τις τελεολογικές εξελίξεις;

Η αύξηση του αριθμού των ειδών και των αλληλεπιδράσεών τους επηρεάζει την ποικιλία και την περιπλοκότητα και ως εκ τούτου τη σταθερότητα της οικολογικής κοινότητας; Πώς εξατομικεύονται όμως οι οικολογικές κοινότητες; Κατά την άποψη των Levin και Lewontin η περιπλοκότητα δεν αυξάνει παρά μειώνει την πιθανότητα να παραμείνει η κοινότητα σταθερή. Πολλές ερωτήσεις παραμένουν αναπάντητες στο σύστημα του Bookchin σχετικά με τα διαλεκτικά γνωρίσματα της φύσης. Αυτό δεν τον εμποδίζει σε νεότερο βιβλίο του²⁹ να επεκτείνει την τελεολογική ερμηνεία του και στο σχηματισμό των κοινωνιών. Κατά τη γνώμη του η σύνδεση του ανθρώπου με τη φύση προκύπτει από το οργανικό γεγονός ότι οι κοινωνίες εξελίχθηκαν διαλεκτικά από τη φύση, πραγματοποιώντας τις δυνατότητές της. Και όπως οι δυνατότητες της φύσης οδήγησαν στην κοινωνία, οι δυνατότητες της τελευταίας μπορούν να αποδώσουν την ελευθερία, την αυτάρκεια και τη συνείδηση. Η ποικιλία στη φύση χρησιμεύει ως θεμέλιο για μιαν ισχυρή αναλογία της ποικιλίας στην κοινωνία: «Η κοινωνία με τη σειρά της αποκτάει την “αλήθεια” της, την αυτο-πραγμάτωσή της με τη μορφή πλούσια διαρθρωμένων αμοιβαίων πλεγμάτων ανθρώπινων σχέσεων που στηρίζονται στην κοινότητα και στη σφαιρικότητα της προσωπικότητας, την ποικιλομορφία ερεθισμάτων και δραστηριοτήτων, στον αυξανόμενο πλούτο εμπειριών και καθηκόντων».³⁰

29. M. Bookchin, *The Modern Crisis*, Philadelphia 1986, σ. 13.

30. Ο.π. σ. 59.

Η τελεολογία κατά τον Bookchin δεν χαρακτηρίζει μόνο την εξέλιξη στη φύση και την κοινωνία, αλλά και την υποκειμενικότητα. Αν εξετάσουμε προσεκτικά, λέει ο Bookchin, την εξελικτική πορεία διαπιστώνουμε μια αύξηση της υποκειμενικότητας. «Η φύση τελικά πραγματώνει την εξέλιξή της σε υποκειμενικότητα μέσα από αιώνες ανάπτυξης των νευρώνων και των αισθητηρίων». ³¹ «Η αλλαγή σε ένα δοσμένο επίπεδο βιοτικής, κοινοτικής ή κοινωνικής οργάνωσης έγκειται σε ποιοτικά νέα κατηγορήματα, σχέσεις και βαθμίδες υποκειμενικότητας που εκφράζουν το γεγονός ότι ένα νέο δυναμικό έχει εμφανιστεί, ανοίγοντας ένα νέο κόσμο δυνατοτήτων με ένα μοναδικό, αυτοδιευθυνόμενο τρόπο δραστηριότητας». ³²

Τελικά ο Bookchin βλέπει την οικολογική διαλεκτική —που χαρακτηρίζεται κατά τη γνώμη του όχι από αντιδικία και σύγκρουση, αλλά από συνδιαλλαγή και συνεργασία— ως μέσον για να ανοίξει ο δρόμος όχι μόνο για την υποκειμενικότητα, αλλά και για μιάν αντικειμενική ηθική. ³³ Η δυνατότητα στη φύση και την κοινωνία δεν συνίσταται μόνο από αυτό που θα μπορούσε να είναι, αλλά και από «αυτό που θα έπρεπε να είναι»... Μ' αυτή την έννοια η φύση χρησιμεύει ως μια μήτρα ή πηγή, αλλά όχι ως ένα «υπόδειγμα» για την ηθική. ³⁴ Η αντικειμενικότητα στην ηθική εξαρτάται από την αντικειμενικότητα στη φύση, η οποία με τη σειρά της εξαρτάται από μια λογικά καθαρή αίσθηση της δυνατότητας, την οποία ο Bookchin θα όφειλε να μας αποδείξει.

Το μόνο που καταφέρνει ο Bookchin να μας δείξει είναι ότι μια οικολογική διαλεκτική πρέπει να περιέχει και το ηθικό στοιχείο. Η πολιτική διάσταση της οικο-φιλοσοφίας δεν θα 'πρεπε να συγκαλύπτει την ηθική ευαισθησία. Ίσως ο Bookchin να έχει σ' αυτό δίκιο: Η πηγή για μια οικολογική ηθική μπορεί να προέλθει λιγότερο από τα φιλοσοφικά κείμενα και πιο πολύ από την ίδια τη φύση. Στο τελευταίο βιβλίο του ³⁵ ξανατονίζει την άποψή του ότι η φύση, η ανθρωπότητα και η κοινωνία αποτελούν ένα. Αν οι άνθρωποι μολύνουν το περιβάλλον τους, το πρόβλημα βρίσκεται στα συγκεκριμένα κοινωνικοοικονομικά συστήματα κι όχι στην ίδια την ουσία των ανθρώπινων όντων. Σήμερα μετά την οικουμενική απειλή των συστημάτων που συντηρούν τη ζωή στον πλανήτη μας, οι μεταρρυθμιστές θα πρέπει να ξανασκεφτούν τις ριζοσπαστικές ερωτήσεις που έχουν εξαφανιστεί από την κεντρική συζήτηση την τελευταία δεκαετία: Είναι δυνατόν η ηθική του ατομικού κέρδους να συμβιβαστεί με τη συνολική ανάγκη για κοινούς πόρους, όπως είναι ο αέρας ή το νερό; Μπορεί η διαρκής ανάπτυξη να συμφιλιωθεί με την περιορισμένη ελαστικότητα των φυσικών διαδικασιών, όπως είναι το κλίμα; Αυτά και άλλα ερωτήματα όπως π.χ. το ζήτημα της δικαιοσύνης και της ορθής διανομής του πλούτου ξαναβρίσκονται στο επίκεντρο. Για άλλη μια φορά τα έθνη γίνονται όμηροι της απληστίας τους για τα πετρέλαια... Ο περιβαλλοντισμός δεν αφορά πια μόνο την προστασία της άγριας φύσης, αλλά

31. M. Bookchin, ο.π., *Thinking Dialectically*, σ. 20.

32. Ο.π. σ. 34.

33. Ο.π. σ. 32.

34. Βλ. M. Bookchin, *The Ecology of Freedom: The Emergence and Dissolution of Hierarchy*, Paolo Alto, California 1982.

35. M. Bookchin, *Rewaking Society. Pathways to a Green Future*, South End Press 1990, σ. 222.

την ίδια την σωτηρία της ανθρωπότητας. Μ' αυτή την έννοια τα ερωτήματα που βάζει η κοινωνική οικολογία και άνθρωποι σαν τον Bookchin¹ δεν μπορούν να αγνοηθούν από κανέναν.

— Συνοψίζοντας θα είχαμε να παρατηρήσουμε ότι σε πολλές ανεπτυγμένες βιομηχανικά χώρες υπάρχει βέβαια σήμερα μια πλατιά διαδεδομένη συνείδηση της σπουδαιότητας των περιβαλλοντικών προβλημάτων, όμως αυτό το μεγάλο κίνημα διαθέτει μικρή μόνο κατανόηση της πολιτικής διάστασης του θέματος. Η σύνδεση της περιβαλλοντικής συνείδησης με την πολιτική δεν έχει γίνει ακόμη. Για το λόγο αυτό το διεθνές σοσιαλιστικό κίνημα οφείλει να αντιμετωπίσει το περιβαλλοντικό πρόβλημα ως κεντρικό μέλημά του. Επειδή ο καπιταλισμός είναι από τη φύση του —λόγω της επιδίωξης της μεγιστοποίησης του κέρδους όσο το δυνατόν πιο βραχυπρόθεσμα με ελαχιστοποίηση του κόστους— εχθρικός ως προς το περιβάλλον απαιτείται εντατικοποίηση των προσπαθειών δημιουργίας ενός κινήματος εκπαίδευσης του κόσμου όχι μόνο σχετικά με τους κινδύνους που διατρέχει ο πλανήτης, αλλά και για την ανάγκη μακροπρόθεσμου σχεδιασμού και της ικανότητας για αλλαγή του συσχετισμού δυνάμεων στην ανθρώπινη κοινωνία, με τρόπο που να γίνεται η προστασία του περιβάλλοντος και της ζωής ο πρώτος και κεντρικός στόχος.

Πάντως, ενώ μερικά περιβαλλοντικά προβλήματα μπορούν να μειωθούν και μέσα στα πλαίσια του καπιταλισμού, το συνολικό πρόβλημα του περιβάλλοντος δεν μπορεί να λυθεί. Αυτό οφείλεται κυρίως στην τάση του κεφαλαίου για διεθνή επέκταση και συσσώρευση, πράγμα που σημαίνει ότι όταν το κεφάλαιο περιορίζεται σε τοπικό επίπεδο —ύστερα από κυβερνητικές παραχωρήσεις στις πιέσεις περιβαλλοντικών ομάδων και επιβολή δαπανηρών για την ιδιωτική βιομηχανία κανονισμών περιβαλλοντικής προστασίας— το κεφάλαιο έχει την ευελιξία να μετακινηθεί σε άλλες χώρες όπου δεν ισχύουν αυτές οι ρυθμίσεις.

Οι απαιτήσεις για οικολογικό ορθολογισμό ευρείας κλίμακας μπορούν να θεωρηθούν γενικά ριζοσπαστικές γιατί η ικανοποίησή τους απαιτεί θεμελιακές δομικές αλλαγές. Ο βασικός ρόλος της αριστεράς πτέρυγας του περιβαλλοντικού κινήματος —στην οποία διεξάγεται και η όλη συζήτηση για την έννοια της διαλεκτικής στην σύγχρονη οικολογική θεωρία— είναι να δείχνει τον πολιτικό χαρακτήρα των οικολογικών θεμάτων, ότι δηλαδή η περιβαλλοντική υποβάθμιση δεν είναι ένα πρόβλημα της βιομηχανίας γενικά, ανεξάρτητα από τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής² ούτε πάλι ότι είναι ένα απλό ιδεολογικό πρόβλημα που μπορεί να λυθεί με μεγαλύτερη οικολογική επαγρύπνηση ή με αλλαγή του ατομικού μας τρόπου ζωής. Η περιβαλλοντική υποβάθμιση είναι πρόβλημα που οφείλεται στον αντιδημοκρατικό τρόπο ελέγχου πάνω στους φυσικούς πόρους και στη λήψη των σχετικών αποφάσεων. Για το λόγο αυτό η οικοφιλοσοφία —όπως έδειξαν και οι αναλύσεις των κειμένων που προηγήθηκαν— πρέπει να γίνει κοινωνική οικολογία, χρειάζεται δηλαδή να ενσωματώσει στις θεωρίες της μια ευρύτερη πολιτική, κοινωνική ανάλυση για να μπορέσει να επιβληθεί κάποτε μια πιο ορθολογική οικολογική και κοινωνική τάξη πραγμάτων. Τα αντίστοιχα οικολογικά φιλοσοφήματα θα πρέπει να περικλείουν τόσο το στόχο της οικολογικής ορθολογικότητας όσο και τους κοινωνικά ορισμένους στόχους της ισότητας και δημοκρατίας στην λήψη των αποφάσεων και την άσκηση της εξουσίας.

Όμως αν το πρόβλημα είναι ο καπιταλισμός τότε θα πρέπει να θεωρηθεί λογικά ανεπαρκές και πολιτικά κοντόφθαλμο το να δημιουργείται ένα κίνημα που να στηρίζεται πρωταρχικά σε οικολογικά θεμέλια. Η καπιταλιστική συσσώρευση, η κινητικότητα, η τάση για επέκταση και έλεγχο που τον ακολουθούν έχουν άμεσες συνέπειες και στην πολιτική δράση γύρω από τα περιβαλλοντικά ζητήματα. Οι οικολογικές οργανώσεις χρειάζεται να αποκτήσουν διεθνή οπτική και οργάνωση. Η διεθνοποίηση της περιβαλλοντικής συζήτησης και δράσης μπορεί να μετατρέψει τους περιβαλλοντιστές σε αληθινούς επαναστατικούς, μεταρρυθμιστικούς φορείς. Με την προϋπόθεση βέβαια ότι δεν λησμονούν πως τα οικολογικά προβλήματα είναι πολιτικά προβλήματα, με την έννοια ότι δημιουργήθηκαν και επηρεάζονται βαθειά από τον τρόπο ελέγχου των πόρων και της πολιτικής δύναμης ανάμεσα σε άτομα και έθνη. Η οικολογία δεν μπορεί να παράσχει ένα πλήρες πολιτικό πρόγραμμα από μόνη της, θα πρέπει κατά συνέπεια να αποτελέσει μέρος μιας ευρύτερης ανάλυσης και ενός προγράμματος που να επιτρέπει τη μόνη δυνατή απάντηση στην κινητικότητα και την τάση επέκτασης του κεφαλαίου και εξασθένισης του ρόλου των κρατών/εθνών, δηλαδή τον συντονισμό μιας στρατηγικής και μιας οικολογικής-πολιτικής δράσης σε διεθνή και παγκόσμια κλίμακα. Στα πλαίσια αυτών των απαραίτητων αναλύσεων και του προγραμματισμού, η συζήτηση για την έννοια της διαλεκτικής στη σύγχρονη οικολογική θεωρία μπορεί να θεωρηθεί ως μια αναγκαία αλλά όχι και επαρκής προϋπόθεση.